

УДК 321

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.30>

А. О. Карпенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1031-4604>

аспірант кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПЕЦИФІКА ПОЄДНАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ НАПРЯМІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Український політолог Іван Лисяк-Рудницький розрізняв націоналізм, соціалізм та комунізм як окремі напрями української суспільно-політичної думки [8, с. 45]. Однак ні соціалізм, ні комунізм не були позбавлені ідей української державності та захисту інтересів української нації, притаманних націоналізму. Соціальне та національне визволення в соціалістичному напрямі української політичної думки не заперечували одне одного, проте виносилися на перший і другий план відповідно. Пріоритизація соціального й національного, специфіка їх поєднання та співвідношення в теоретичних працях і практичній діяльності українських діячів того часу є важливими для визначення чинників поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та невдачі збереження незалежності української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Концепції державності в українській політичній думці вивчають вітчизняні вчені сучасної незалежної України та українські дослідники в еміграції, зокрема Ю. Охрімович, Я. Оршан, І. Лисяк-Рудницький, О. Салтовський, П. Шляхтун, М. Попович, В. Горський, В. Горбатенко, І. Вдовичин та інші. Особливості поглядів представників соціалістичного напрямку досліджували І. Майстренко, В. Наддніпрянець, Т. Бевз, А. Кам'янська, О. Федьков, М. Панчук, М. Мазипчук, Дж. Е. Мейс та інші автори. Специфіку поєднання соціального та національного в поглядах окремих представників лівих політичних сил в Україні аналізували В. Огієнко, І. Гирич, Є. Перегуда, Л. Бабенко, І. Райківський та інші науковці.

Метою статті є визначення особливостей поєднання та співвідношення соціального й національного в соціалістичному напрямі української політичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У суспільстві є усталена, популярна позиція стосовно антагонізму та взаємовиключення націоналізму й соціалізму як двох ідеологій, що розташовані в діаметральній протилежності в межах однієї площини політичних координат. Однак це твердження є помилковим. Націоналізм є не лише не ультраправою ідеологією, а й не ідеологією загальном. Націоналізм – це доктрина, принцип, згідно

з яким політична та національна одиниці мають збігатися [7, с. 29]. Націоналізм як політичний принцип здатний поєднуватися як із правими, так і з лівими ідеологіями. Значна кількість партій та організацій поєднують націоналізм і соціалізм: Шинн Фейн, Республіканські ліві Каталонії, Квебецький блок, Полісаріо, Рух за національне визволення Палестини (ФАТХ), Африканський національний конгрес часів Нельсона Мандели, Комуністична партія Куби, Рух національного відродження (МОРЕНА), Соціалістична партія Сербії тощо.

Сучасні націоналістичні українські партії та політичні рухи також часто поєднують націоналізм і соціалізм. Найбільша українська націоналістична політична партія ВО «Свобода» у своєму програмному документі «Програма захисту українців» ставить на меті розбудову України на засадах соціальної та національної справедливості, а також включає до нього типові пункти, що притаманні соціалістам: посилення державного контролю за економікою, упровадження прогресивного оподаткування, ліквідацію соціальної прірви між бідними й багатими. Соціалістичні та націоналістичні ідеї також поєднує політична організація «Автономний опір», яка зводить націоналізм до трьох положень: антиімперіалізм, антикапіталізм, антиавторитаризм.

Сучасні соціалізм та націоналізм тісно переплітаються в ідеях протистояння глобалізації, капіталістичній системі, імперіалізму й колоніалізму, у прагненнях соціальної та національної справедливості. Для лівих націоналістичних рухів ХІХ–ХХ століть характерний антиімперіалізм та національно-визвольне спрямування політичної діяльності, вони стверджуються там, де соціальна несправедливість підкріплюється чи збігається з національною несправедливістю. Саме за таких умов розвивалася тогочасна українська політична думка, для якої питання української державності та перебудови соціального ладу є наскрізним.

Для представників тогочасних державних народів ідея власної національної держави була самоочевидною, а тому національне питання для їхніх представників не потребувало розв'язання. Представники недержавних народів потребували визволення як від соціального, так і від наці-

онального поневолення. Боротьба національних меншин за визволення від імперської адміністрації та боротьба дискримінованих, малозабезпечених соціальних верств проти економічно панівного класу часто співпадала як у суб'єктах, так і в об'єктах боротьби, що сприяло синтезу вимог національного визволення та соціального визволення в одному політичному русі. Визволення людини як індивіда з-під будь-якого виду поневолення є основною темою лівої політичної думки, що своєю фундаментальною ідеєю передбачає рівність: правову, економічно-соціальну, національну. Саме тому в більшості політичних програм українських соціалістичних партій і рухів передбачена українська державність у формі суб'єкта федерації багатьох народів, зокрема заснованої на уламках Російської імперії. Національне визволення в українських соціалістів передбачає не незалежність, а рівність серед інших народів, відсутність національного гніту.

Ключовою проблемою для тогочасної політичної думки є поєднання та збалансування соціального й національного, визначення міри їх сполучення, пріоритизація одного принципу порівняно з іншим. Проблема превалювання соціального над національним чи національного над соціальним стала чинником політичної дестабілізації як у межах усіх українських земель, так і в кожній окремій політичній силі. Соціалістичний напрям української політичної думки розвивався в умовах одночасного соціального й національного поневолення, відсутності сформованої української політичної нації, впливу політичної думки представників політично сформованих націй, відсутності розвиненого робітничого класу серед представників української національності.

Основоположник української соціалістичної політичної думки Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) відстоював ідею, що український визвольний рух має бути соціальним і національним водночас, оскільки українська нація є «мужицькою» – вона представлена здебільшого селянською масою та не має ні аристократії, ні буржуазії [4, с. 16]. Водночас М. Драгоманов вважав, що державність для кожного народу дає суттєві переваги, головна з яких – можливість самостійно вирішувати власні проблеми; однак сама по собі вона не дає простим людям суттєвих переваг у забезпеченні їхніх прав і свобод [15]. Загалом же М. Драгоманов, як яскравий представник тогочасної лівої політичної течії, тяжів до бездержавності, а тому соціальне питання для нього було значно пріоритетнішим за національне, що вплинуло на політичну думку й діяльність політичних рухів в Україні декількох наступних десятиліть.

Володимир Навроцький (1847–1882 рр.), український економіст і політичний діяч, який перебував під ідейним впливом М. Драгоманова та

належав до лівого крила народовців, вважав, що «безглядний соціалізм та безглядний націоналізм виключають себе взаємно» [5, с. 12]. Важливим питанням для вченого було визначення межі, до якої можна жертвувати національними інтересами заради соціальних. Головною проблемою соціалістичних теорій В. Навроцький вважав їх базування на космополітизмі, що передбачає створення міжнародної федерації та нівелювання національного. Натомість учений був переконаний, що найбільш реалістичним варіантом є досягнення соціалістичних ідеалів у національних межах, оскільки лише за умов однорідного соціального розвитку держави можуть увійти до складу міжнародної федерації на рівних правах.

Послідовник М. Драгоманова Сергій Подолинський (1850–1891 рр.), один із перших українських марксистів, також ототожнював соціальний та національний поділ українського населення [12, с. 75]. На думку С. Подолинського, утворення федерації українських громад вирішило би питання не лише соціально-політичного, а й національно-державного устрою. Натомість інший громадівець Володимир Мальований (1847–1893 рр.) вважав, що українське національне питання було підпорядковане вирішенню соціальних проблем.

Іван Франко (1856–1916 рр.) був переконаний, що соціалістичний лад зовсім не суперечить національному розвитку та що окремі народи за соціалізмом зможуть краще розвиватися. Крім того, І. Франко вважав, що боротьба за національні інтереси означала боротьбу за соціальне, загальнолюдське з урахуванням культурних особливостей народу. Однак якщо на початку своєї творчості він писав, що політична незалежність взагалі нічого не значить для людей порівняно з внутрішнім соціальним рабством, то пізніше вже визнав, що національне є важливішим за соціальне, оскільки розвиток соціальної рівності та політична воля можливі лише за національної самостійності [10].

Юліан Бачинський (1870–1940 рр.) за допомогою марксистської історичної та соціоекономічної методології доводив тотожність соціального й національного поневолення, за якого політичний центр держави експлуатує підкорені регіони та народи. Ю. Бачинський вважав, що власне національно-державне утворення знімає проблему міжнародних суперечностей та відкриває поле для реалізації соціально-політичних ідеалів, таким чином поставивши національне над соціальним. Однак учений був переконаний, що національна ідея є буржуазною за своєю суттю [1, с. 140], а національна держава, яка є феноменом сучасної йому епохи, насамперед визначається економічними зв'язками.

Політична думка Буковини та Закарпаття багато в чому зазнавала впливів Галичини, однак мала свій культурний і соціально-економічний

контекст. Українська соціал-демократична партія Буковини, яка утворилася в Чернівцях та водночас вважалася складовою частиною Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини, намагалася поєднати ідею української державності та інтернаціональної пролетарської єдності. На Закарпатті соціалізм так і не набув національних особливостей та злився з більшими угорськими й чехословацькими партіями, що є чіткою ознакою превалювання соціального над національним серед представників соціалістичних політичних течій цього регіону.

Політична думка та політичні рухи Наддніпрянської України відрізнялися від Галичини, Буковини й Закарпаття політичною системою, яка не передбачала існування політичних партій і виборних органів влади до 1905 р., а також більшою кількістю представників робітничого класу саме української національності. Таким чином, політичні рухи в Наддніпрянщині були несистемними, їм бракувало чіткої інституційної організації. Це все впливало й на політичну думку українських учених, політичних та громадських діячів.

Громадський діяч та історик Дмитро Антонович (1877–1945 рр.), який очолював Революційну українську партію (перша українська партія на Наддніпрянщині), у своїй політичній брошурі «Козаччина» 1902 р. стверджував, що суверенна, незалежна Українська держава зможе постати лише тоді, коли «український народ вижене всіх чужих дармоїдів-панів і забере у свою власність землю, заводи та фабрики» [16]. Отже, він поставив соціальне визволення перед національним, водночас ототожнюючи їх, і вважав, що соціальне визволення без національного визволення призведе до створення буржуазної держави. Інший представник Революційної української партії Микола Порш (1879–1944 рр.) вважав, що класова боротьба неминуче є політичною, а відсутність власної державності народу шкодить формуванню класової свідомості та однаково впливає на робітничий клас і буржуазію [11, с. 61]. У практичній діяльності М. Порш був переконаний, що ідея самостійності України руйнує єдність пролетаріату, однак не відмовлявся й від ідеї незалежності в майбутньому, а отже, ставив соціальне питання перед національним.

Український соціаліст Лев Юркевич (1883–1919 рр.) відстоював позицію, що співпраця зпредставниками буржуазії навіть для досягнення державної самостійності є неприпустимою. Попри те, що політичний діяч підтримував незалежність України, для нього вагоме значення мали методи, якими цього буде досягнуто. Чітко наголошуючи на марксистській позиції, Л. Юркевич віддавав перевагу соціальному, навіть якщо воно суперечило національному. Інший тогочасний український політичний діяч Андрій Жук

(1880–1968 рр.) полемізував із Л. Юркевичем, просуваючи серед соціалістичного руху в Україні ідеї надкласовості та спільного національного інтересу, міжкласове співробітництво заради здобуття української незалежності, визнавши в такий спосіб примат національного над соціальним [6, с. 530].

Для Михайла Грушевського (1866–1934 рр.) як історика та політика-соціаліста українська боротьба за національне визволення означала вирішення питання соціального звільнення, а не створення власної національної незалежної держави [15]. І хоча вчений був переконаний, що лише шляхом зібрання українських земель у єдину політико-територіальну одиницю українські робітничі маси, які саме є основою нації, зможуть позбутися соціального й національного гніту, що збігалися між собою, та забезпечити для себе матеріальний і культурний розвиток, М. Грушевський сприймав необхідність в українській державності лише тією мірою, якою вона була здатна розв'язати саме соціальне питання. Таким чином, до 1918 р. М. Грушевський та його послідовники займали автономістично-федералістичну позицію, яка, на їхню думку, для того часу якнайкраще відповідала потребам українських робітників і селян.

Нові соціально-політичні та геополітичні умови породили український націонал-комунізм, який став поєднанням політико-економічної теорії К. Маркса та української національної ідеї. Націонал-комуністи розглядали комунізм як прогресивний лад, у межах якого можна реалізувати українську національну державність [2, с. 318], а національна революція розглядалася як продовження соціальної. Деякі націонал-комуністичні політичні рухи, зокрема боротьбисти, засуджували інші українські партії за визначення незалежності України як самоцілі та наголошували на тому, що соціальне визволення превалює над національним, однак на практиці взаємодії з більшовиками вони займали чітку націоналістичну позицію. Для націонал-комуністів важливим було поєднати національні інтереси українського трудового народу та інтернаціональну програму світової революції, що мало труднощі через невизнання К. Марксом та Ф. Енгельсом потреби в національній самостійності недержавних народів.

На думку представників Української комуністичної партії (укапістів), установлення російської більшовицької влади на території України гальмувало соціалістичні революційні перетворення та розвиток комунізму, оскільки спонукало українців до національно-визвольної боротьби [14]. Крім того, на думку укапістів, соціалістична революція мала відбуватися за рахунок внутрішніх соціально-економічних умов, а не бути насадженою ззовні. Таким чином, укапісти визнавали рівнозначність соціального й національного, однак

були переконані в тому, що боротьба за національно-державне відволікає трудящих від боротьби за соціально-класове.

Політичні діячі – основоположники українського націонал-комунізму Василь Шахрай (1888–1920 рр.) та Сергій Мазлах (1878–1937 рр.) стверджували, що «в кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення», який вони підтримували [9, с. 18]. С. Мазлах і В. Шахрай доводили, що незалежність України від Росії вигідна не тільки буржуазним елементам, а й селянам і ремісникам, оскільки лише незалежна Україна зможе захистити їхні інтереси. Українська революція сприймалася С. Мазлахом та В. Шахраєм як соціальна й національна одночасно, вони не розділяли соціальне та національне визволення, були переконані в тому, що лише незалежна радянська Україна зможе належно забезпечити соціалістичний лад.

Володимир Винниченко (1880–1951 рр.), один із творців Української Народної Республіки, який перейшов на позиції комунізму наприкінці 1919 р., вважав, що комунізм є «гармонізуючою лінією, яка і об'єднує національне із соціальним, і приводить людину до єдності думки й акції» [3, с. 4], а також був переконаний, що комунізм не допускає панування нації над нацією. Крім того, політичний діяч стверджував, що національне питання не може стояти поза сферою соціального життя.

У міжвоєнній Галичині та на Волині, які були включені до новоутвореної Польщі за результатами Ризького мирного договору, соціальна нерівність поєднувалася з польською асиміляційною політикою, а з 1926 р. до цього додався режим Санації та згортання демократичних інститутів. Водночас із політикою коренізації в Українській РСР ці чинники сприяли розколу українського соціалістичного руху Західної України на інтернаціональний та національний табори. Українські партії, що раніше тяжіли до пріоритету національного над соціальним і державного над класовим, поступово «лівішали», відкидаючи ідеї утворення суверенної національної держави на користь соціальної перебудови в межах єдиної соціалістичної держави, якою на той час був Радянський Союз [13].

Основними парадигмами, які визначали зміст тогочасних концепцій державності, були соціально-класова та національно-державницька [15], а загострення суперечностей між соціальним і національним відбувалося у практико-політичному й ціннісному вимірах. Часом ця суперечність відбувалася між ранніми та пізніми поглядами того самого діяча, що було зумовлено змінами політичних реалій чи ціннісних орієнтацій. При цьому не можна стверджувати, що погляди всіх представників соціалістичного напрямку української політичної думки еволюціонували від пріоритету со-

ціального до пріоритету національного. Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., втрата незалежності Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки та інших форм української державності сприяли вкоріненню пріоритизації соціального й інтернаціонального над національним.

Неможливість гармонічно поєднати на практиці соціальну та національну парадигму, остаточно визначити їх співвідношення призвела до поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та втрати Україною суверенітету. Однак українська державність була обмежено збережена у формі Української РСР та повністю відновлена в 1991 р.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, соціалістичний напрям політичної думки в Україні мав свої особливості розвитку, що було зумовлено одночасним соціальним і національним поневоленням, відсутністю сформованої української політичної нації, впливом політичної думки представників політично сформованих націй та нерозвиненим робітничим класом серед представників української національності. Ці особливості сприяли специфічному поєднанню в тогочасних концепціях української державності соціального й національного змісту, що за своїм співвідношенням та пріоритетністю відрізнялися як серед поглядів представників соціалістичного напрямку, так і в межах еволюції переконань окремих діячів та мислителів. Неможливість збалансувати національне й соціальне в єдиній політичній програмі призвела до поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та втрати Україною суверенітету.

Перспективним напрямом є дослідження статистичної, фактологічної бази, яка дала би змогу довести чи спростувати факт несприйняття тогочасним населенням України ідей національної державності та самостійності, пріоритету соціального над національним.

Література

1. Бачинський Ю. Україна irredenta. Берлін : Вид-во української молоді, 1924. 238 с.
2. Бевз Т. Націонал-комунізм як дилема національного відродження. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. № 40. С. 314–325.
3. Винниченко В. Лист до класово-несвідомої української інтелігенції. Відень : Нова доба, 1920. 8 с.
4. Висоцький О. Історико-порівняльний аналіз виникнення та ідеологій українського соціал-демократичного та есерівського рухів. *Грані*. 1999. № 3(5). С. 15–34.
5. Витанович І. Соціально-економічні ідеї в змаганнях галицьких українців на переломі XIX–XX вв. *Наукові Записки УТГІ*. 1970. Т. XXI. С. 3–74.
6. Гирич І. Українські есеї: між національним і класовим вибором. *Український археографічний щорічник*. 2010. № 15. С. 522–576.

7. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянова. Київ : Таксон, 2003. 300 с.

8. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки : у 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 2. 74 с.

9. Мазлах С., Шахрай В. До хвили (що діється на Україні і з Україною?). Нью-Йорк : Пролог, 1967. 303 с.

10. Нахлік Є. Франко: від соціаліста до державника. *Збруч*. 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/55275> (дата звернення: 20.09.2022).

11. Перегуда Є. Діалектика соціального та національного визволення у поглядах українських революціонерів кінця XIX – початку XX ст.: історична стежка залежності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. № 5–6(91–92). С. 56–67.

12. Подолинський С. Листи та документи / упор. : Р. Сербин, Т. Слюдикова. Київ : Центральної державний історичний архів України, 2002. 422 с.

13. Райківський І. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1924 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 1999. № 2. С. 112–122.

14. Річицький А. Од демократії до комунізму. *Вперед*. 2010. URL: <https://vpered.wordpress.com/2010/09/06/richytsky-democracy-to-communism/> (дата звернення: 19.09.2022).

15. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). Київ : ПАПАНА, 2002. 396 с.

16. Шаповал А. Становлення Дмитра Антоновича як вченого. *Київська старовина*. 2010. № 1. С. 11–27.

Анотація

Карпенко А. О. Специфіка поєднання соціального та національного в соціалістичному напрямі української політичної думки кінця XIX – початку XX століття. – Стаття.

У статті розглядаються особливості поєднання соціального й національного питань у соціалістичному напрямі української політичної думки другої половини XIX – початку XX століття. Доведено помилковість твердження стосовно протиставлення націоналізму та соціалізму як взаємовиключних політичних ідеологій, натомість демонструється тотожність частини політичних цінностей соціалізму й націоналізму. Визначено чинники історичного розвитку соціалістичного напрямі української політичної думки та причини органічного поєднання соціалістичної ідеології з націоналістичним принципом для українських політичних рухів. Розкрито регіональні особливості функціонування соціалістичних політичних партій Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття другої половини XIX – початку XX століття. Проаналізовано співвідношення соціально-класової та національно-державницької парадигм у поглядах українських науковців, мислителів і політичних діячів, які належали до українського соціалістичного напрямі, зокрема М. Драгоманова, В. Навроцького, С. Подолинського, В. Мальованого, І. Франка, Ю. Бачинського, Д. Антоновича, М. Порша, Л. Юркевича, А. Жука, М. Грушев-

ського, В. Винниченка, а також боротьбистів, укапістів та представників інших ліворадикальних політичних сил. Визначено специфіку трактування соціального та національного визволення для основних діячів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., які належали до українського соціалістичного напрямі. Спостерігається відсутність єдиного підходу до визначення пріоритету між соціальним і національним питаннями, а також еволюція поглядів учених та політичних діячів як на національно-державницьку, так і на соціально-класову парадигми, що було зумовлено політичними реаліями та змінами ціннісних орієнтацій кожного конкретного представника соціалістичного напрямі.

Ключові слова: соціальне, національне, українська державність, соціалізм, комунізм, націонал-комунізм.

Summary

Karpenko A. O. The specificity of the combination of social and national in the socialist direction of Ukrainian political thought of the late 19th and early 20th centuries. – Article.

The article examines the peculiarities of the combination of social and national issues in the socialist trend of Ukrainian political thought of the second half of the 19th and early 20th centuries. The statement regarding the opposition of nationalism and socialism as mutually exclusive political ideologies is proven to be false, instead, the identity of part of the political values of socialism and nationalism is demonstrated. The factors of the historical development of the socialist trend of Ukrainian political thought and the reasons for the organic combination of socialist ideology with the nationalist principle for Ukrainian political movements are determined. The regional features of the functioning of socialist political parties in Dnieper Ukraine, Galicia, Bukovyna and Transcarpathia in the second half of the 19th and early 20th centuries are revealed. The relationship between the social-class and national-state paradigms in the views of Ukrainian scientists, thinkers and political figures who belonged to the Ukrainian socialist movement, including M. Drahomanov, V. Navrotskyi, S. Podolynskyi, V. Malyovanyi, I. Franko, Yu. Bachynskyi, D. Antonovych, M. Porsh, L. Yurkevych, A. Zhuk, M. Hrushevskyi, V. Vynnychenko, and also the borotbists, ukapists and representatives of other left-wing political organizations. The specifics of the interpretation of social and national liberation for the main figures of the national liberation struggles of 1917–1921, who belonged to the Ukrainian socialist trend, were determined. The lack of a unified approach to determining the priority between social and national issues is observed, as well as the evolution of the views of scientists and political figures both to the national-state paradigm and to the social-class paradigm, which was determined by political realities and changes in the value orientations of each specific representative of the socialist political thought.

Key words: social, national, Ukrainian statehood, socialism, communism, national-communism.